

منشآت منصب قضا و جایگاه قاضیان تیموری در خطه خراسان بزرگ و انعکاس آن در نگارگری

چکیده

منشآت یا نامه‌های تاریخی از ابزارهای اداره امور دیوانی در تاریخ ایران بوده‌اند. بازشناسی متن این آثار گامی مهم در آگاهی از رازهای موجود در ساختار اداری کهن است. یکی از ارکان مهم ساختار اداری در جامعه ایران در دوره اسلامی، نظام قضایی بوده است. برقراری عدل یکی از مهم‌ترین اصول اسلامی در جامعه مسلمانان به شمار می‌رود و شاهان به عنوان نماینده عدالت خداوند بر زمین خود را مسئول برپایی عدالت می‌دانستند. این مهم از طریق مناصب شرعی و مذهبی به خصوص قضاوت ممکن می‌شد. در این پژوهش به بررسی اسناد انتصاب قاضیان در دوره تیموری در خراسان بزرگ موجود در منشآت مهم این دوره پرداخته شده است. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های آرشیوی و کتابخانه‌ای است انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قاضیان با توجه به اسناد و منابع باقیمانده، طیف وسیعی از اختیارات را از جنبه شرعی و عرفی در جامعه به عهده داشته‌اند و با توجه به ویژگی شرایط انتخاب قاضی، ارتباط مستقیم با مردم و ارتباط با دربار از جنبه حکومتی و مذهبی مورد توجه بوده‌اند. برخی از این قاضیان ضمن حمایت از هنرمندان در زمره شعراء، هنرمندان و نویسندگان بزرگ دوره تیموری محسوب می‌شدند. واکاوی نگاره‌های تاریخی موجود بر اهمیت این منصب تأکید دارد.

اهداف پژوهش:

۱. واکاوی وضعیت عدل و دادگستری در دوره تیموری.
۲. بررسی نقش منشآت در واکاوی نقش قاضیان و انعکاس آن در نگارگری.

سوالات پژوهش:

- ۱- نظام قضایی ایران در تیموری چه وضعیتی داشت؟
- ۲- منشآت چه نقشی در اختیارات قضات دوره تیموری و بازشناسی وظایف آن‌ها دارند؟

کلیدواژه‌ها: خراسان بزرگ، دوره تیموری، قاضی، منشآت، نگارگری.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین پایه‌های حکومت اسلامی عدل است و شاه با برشمردن خود به عنوان نماینده خدا در زمین، وظیفه خود را برپایی عدالت و داد و رعیت‌پروری می‌دانست. این مسئله در دیدگاه و تفکر اندیشمندان اسلامی و ایرانی مانند خواجه نصیر طوسی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی به عنوان یک اصل مهم مطرح بوده است. قضاوت در اسلام از اهمیت زیادی برخوردار بوده و با سیاست‌های مذهبی هر دوره پیوند داشته است. قاضی به عنوان مسئول اجرای عدالت مهم‌ترین رکن و بازوی شاه به حساب می‌آمد و وظایفی مانند تمشیت امور دینی، برپای حقوق شرعی، زناشوی میان مسلمانان و عدل گستری از وظایف قاضی در اسلام محسوب می‌شده است. درباره احکام و فرامین این دوره منشأتی بر جای مانده است. واکاوی و بررسی این اسناد و منشآت می‌تواند ماهیت قضاوت و مقام قاضی را در این دوره روشن سازد لذا این پژوهش در صدد بررسی این منشآت برآمده است.

بررسی سابقه پژوهش نشان می‌دهد که درباره قضاوت و آیین دادرسی در اسلام و ایران برخی تحقیقات مانند کتاب «آیین دادرسی در اسلام و ایران» و «سازمان قاضی‌القضات در جهان اسلام» (ساکت، ۱۳۷۹) به رشته تحریر در آمده است که نویسندگان در این دو اثر به تفصیل به وضعیت قضاوت در جهان اسلام پرداخته است. پژوهش دیگری با عنوان «نظام قضایی در ایران بعد از اسلام» (امین، ۱۳۸۱)، انجام شده است اما در دوره تیموری پژوهش‌های اندکی درباره قضاوت به سرانجام رسیده است که می‌توان به پایان‌نامه نظام قضایی و آیین دادرسی در دوره تیموری (سمایی دستجردی، ۱۳۸۸) اشاره کرد. مقاله‌ای با عنوان «سیاست قضایی عصر تیموری» (اللهیاری و همکاران، ۱۳۸۹) نگاشته شده است که نویسندگان در آن به بررسی قضاوت در دوره تیموری پرداخته است ولی در این مقاله تأکیدی بر منشآت نشده است. مقالاتی نیز با عناوین «آیین محاکمه و مجازات در دوره تیموریان» (دستجردی و عابدین پور، ۱۳۹۱)، «بازتاب شریعت‌مداری حاکمان تیموری در عملکرد محتسبان این عصر» (سپهری، یگانه: ۱۳۹۴) می‌توان اشاره کرد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که اسناد به صورت موردی در تحقیقات ذکر شده و دیگر پژوهش‌ها استفاده شده است اما اولین باری است که به صورت متمرکز و به همراه تجزیه و تحلیل، بررسی تطبیقی و توجه به جنبه‌های سندشناسی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

روش پژوهش کتابخانه‌ای است و تلاش می‌شود تا به سؤالات پژوهش درباره علت انتخاب، شرایط انتصاب و عزل و نصب قاضیان با تکیه بر اسناد این دوره پاسخ داد شود و به عنوان یکی از کلیدی‌ترین مسائل جامعه، انعکاس آن در نگارگری این دوره بررسی گردد. در این مقاله نشان‌های زیر مورد بررسی قرار گرفته است. نمونه نشان قضاوت (مجدی، ۷۴۲: ۱۶۸-۱۷۲). نمونه نشان قضاوت (ارزنجانی، ۱۳۸۰: ۱۱۲-۱۱۴). در عبارات منشور قضا و ممالک و ذکر شرایط منصب قاضی القضاة (نسفی، ۱۳۸-۱۴۰). حکم قضاوت شاه شجاع قاضی شهاب‌الدین مسعود در شیراز (سمرقندی، ۱۰۱-۱۰۳). منشور قاضی القضاة هرات برای عبدالله و محمد الامامی (نظامی باخرزی، ۱۳۵۷: ۱۱۳-۱۱۱). منشور قاضی القضاة هرات برای محمد الامامی در ((نظامی باخرزی، ۱۳۵۷: ۱۱۳-۱۱۵). نشان قضاوت

برای غیاث‌الدین محمد شافعی(منشآت شرف). نمونه حکم قضاوت به تاریخ ۹۳۲ق(خواندمیر، ۲۷۰-۲۷۲). حکم قضاوت مولانا تاج‌الدین مسعود و مولانا کمال‌الدین عبدالمنصور در شیرغان(خواندمیر، ۲۷۲-۲۷۵). حکم قضاوت برای قاضی نظام‌الدین در هرات(منشآت اسفزاری، ۹۴-۹۸). منشور قاضی‌القضاتی هرات برای نورالدین و قطب‌الدین محمد الامامی(منشآت اسفزاری، ۹۹-۱۰۲). نشان قضاوت امیر اختیار‌الدین حسن در هرات و ممالک خراسان(مروارید، ۹۹-۱۰۵). نشان قضاوت غیاث‌الدین محمد شافعی در هرات(منشآت مروارید، ۱۴۴-۱۴۶). نمونه نشان قضاوت(شهاب منشی، ۱۳۵۷: ۶۷-۶۸). نمونه نشان قضاوت(شهاب منشی، ۱۳۵۷: ۲۰۸-۲۱۰). نشان قضاوت امیر اختیار‌الدین حسن در هرات و ممالک خراسان در سال ۸۹۰(منشآت ناشناخته، ۹۶-۹۹). نمونه نشان قضاوت(منشآت ناشناخته، ۹۹-۱۰۰). نشان قضاوت مولانا تاج‌الدین مسعود و مولانا کمال‌الدین عبدالمنصور(منشآت ناشناخته، ۱۰۰-۱۰۱). نشان قضاوت غیاث‌الدین محمد شافعی در هرات(منشآت ناشناخته، ۱۰۱-۱۰۲). نمونه نشان قضاوت در دوره صفویه(منشآت گمنام، ۱۱۳-۱۱۴). ۲۰ نشان در این جا مورد بررسی قرار گرفته است که هشت مورد از آن‌ها نمونه و بدون عنوان است. احکام از دوره‌های مختلف زمانی دوره تیموری انتخاب شده است تا با بررسی تطبیقی محتوایی متن اسناد امکان سنجش تغییرات محتوای در ارکان مختلف مؤلفه‌های درونی سند امکان‌پذیر گردد. این اسناد از منشآت مختلف با مؤلفانی از پایگاه‌های مختلف اجتماعی انتخاب شده است. محتوای فرامین آورده شده علی‌رغم برخورداری از متن مشخص با توجه به قلم نویسندگانشان از ساختار متفاوتی برخوردار است. در این مقاله مؤلفه‌های درونی سندشناسی مانند تحدیدیه، رکن مطلع، متن و اختتام است که البته اجزای آن در منشآت به صورت کامل نیامده است اما قابلیت بررسی دارد. عموم اسناد رونوشتی از اصل اسنادی است که در این دوره صادر شده است و نویسندگان منشآت مانند باخرزی به دلیل کار در دیوان دسترسی به اقدام به آوردن آن‌ها در کتاب‌های خود نموده‌اند.

نتیجه‌گیری

منصب قضاوت در فرهنگ اسلامی آمیختگی نزدیکی با مسئله مذهب و شریعت دارد. بنابراین در دوره حکومت‌های اسلامی به این سمت اهمیت ویژه‌ای می‌دادند. در دوره تیموری نیز که یکی از ادوار درخشان در تاریخ فرهنگ و هنر اسلامی بود، منصب قضاوت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود. در این پژوهش به کارکرد قاضیان، شیوه انتصاب آن‌ها و نقش آن در گسترش فرهنگ و هنر دوره تیموری پرداخته شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که برخی کارکردهای قضاوت در این بازه زمانی به تدریج متناسب با شرایط سیاسی، اجتماعی و مذهبی تغییر یافته است. مبنای قضاوت و شیوه استفتا از احادیث و اقوال صحابه به تدریج عوض شده و برخی توصیه‌های جدید در استفاده از اقوال ائمه هدی در اوائل صفویه جانسین شده است. میزان اختیارات و تاکید بر اختیارات قاضی و برخی جنبه‌های عمومی شخصیتی قاضی مانند پرهیز از رشوه، رعایت عدل در شنیدن دعوای طرفین و در نظر گرفتن احکام قبلی در همه به نوعی تأکید شده است. به دلیل پایگاه اجتماعی و وجود ویژگی‌ها و استعداد شخصیتی برخی از این قاضیان

آن‌ها در زمره نویسندگان و شعرا قرار گرفته‌اند. معین‌الدین فراهی و قاضی اختیارالدین حسن علاوه بر قاضی برخی از ویژگی‌ها مانند شاعر بودن، نویسنده بودن و خطاط بودن، خطیب بودن را نیز داشته‌اند. به موازات رشد فرهنگ اسلامی در این دوره، هنر نگارگری نیز در این دوره از رونق به‌سزایی برخوردار بود. با توجه به مضمین فرهنگی و اجتماعی موجود در این آثار، به منصب قضاوت نیز پرداخته شده است.

منابع:

- آزند، یعقوب. (۱۳۸۷). مکتب نگارگری شیراز، تهران: فرهنگستان هنر.
- ارزنجان، شرف‌الدین طیب. نسخه منشآت، شماره ارجاع در کتابخانه: ۵۱۷۳۴۳. کتابخانه و موزه اسلامی.
- اسفزاری، معین‌الدین. ترسل. شماره ارجاع در کتابخانه: ۱۳۷۱۸، کتابخانه و مرکز اسناد اسلامی.
- العنبری، عبدالله. (۱۳۶۶). منصب قضاوت قاضی القضاة در دوره عباسی تا دوره سلجوقی. بیروت: دارالعربیة.
- الهیاری، فریدون؛ دستجردی، سمانه و علیپور، وحید. (۱۳۸۰). قضاوت در دوره سلاطین تیموری، تاریخ ایران و اسلام، شماره ۱۲، ۲۰-۶.
- بوات، جو. (۱۳۸۴). تاریخ مغولان. تهران: انتشارات آزاد مهر.
- توسی، ناصرالدین. (۱۳۵۶). دیاربکر. تهران: کتابخانه طاهری.
- جامعی، کوده. (۱۳۸۱). نظام قضایی ایران در دوره اسلامی.
- جمال‌الاسلامی، محمد بن علی. (۱۳۵۸). همایون. همایون فرخ، تهران: دانشگاه ملی.
- حافظ ابرو، شهاب‌الدین. (۱۳۷۲). زبده التواریخ. تصحیح سید کمال حاج سیدی. تهران: فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسینی تربتی، ابوطالب. (۱۳۴۲). تزوکیات تیموری. تهران: کتابفروشی اسدی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین. (۱۳۷۲). حبیب‌السیر. تصحیح میرهاشم هادیان، تهران: فرهنگ.
- خنجی، روزبهان. (۱۳۷۹). عالم‌آرای امینی. تصحیح مسعود شریفیان.
- رجب زاده، هاشم. (۱۳۵۵). فرهنگ مذاهب خواجه الرشیدالدین فضل‌الله همدانی. تهران: توس.
- ساکت، محمد. (۱۳۷۶). سازمان قضایی در جهان اسلام. مشهد: شماره ۳۷ و ۳۸.
- ساکت، محمد. (۱۳۶۴). سازمان قضایی در اسلام. مشهد: آستان قدس رضوی.
- سپهری، محمد. (۱۳۹۴). مذهب شیعه در دوره حاکمان تیموری. مطالعات اسلامی.
- سامعی دستجردی، معصومه. (۱۳۸۸). سیستم قضایی در دوره تیموری. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- سمرقندی، نصرالله. نسخه خطی، کتابخانه مجلس، شماره ۲۱۸.
- سمرقندی، عبدالرزاق. (۱۳۷۲). مطلع‌السعدین. تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی.
- طهرانی، ابوبکر. (۱۳۵۶). دیاربکر. تهران: طاهری.
- کاشفی، حسین. شماره نسخه: ۵۹۱۱، کتابخانه پارلامنت.
- مجیدی، محمد. شماره سند ۹۷۳۸۵، کتابخانه و موزه مرکز.

مؤلف مجهول، نسخه به شماره ۱۶۳۵۴، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس
مؤلف مجهول، نسخه به شماره ۸۵۵۲۹، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس.
نوایی، امیرعلیشیر. (۱۳۶۳). اطلاعات از دوره تیموری. تصحیح علی اصغر حکمت، تهران: منوچهری.
ویلیبر، دونالد. (۱۳۸۷). باغ های ایرانی و کوشک های آن، مترجم مهین دخت صبا، تهران: علمی و فرهنگی.
هریتاج، پریچهر. (۱۳۶۸). آرامگاه های هرات. تصحیح عبدالله حسینی. هرات: عبدالله حسینی.
یارشاطر، احسان. (۱۳۳۴). شعر معاصر در دوره شاهرخ. تهران: دانشگاه تهران.